

כלי נגינה בעבודת בית המקדש

ראשי פרקים:

- א. חשיבות הנגינה כהשפעה על נפש האדם
- ב. סוגים שונים של כלי נגינה שהיו במקדש
- ג. זיהוי משוער של כלי הנגינה
- ד. מטרת כל כלי
- ה. באיזה לחן ניגנו
- ו. מתי ניגנו הלויים
- ז. הערות מעולם הקבלה

חשיבות הנגינה כהשפעה על נפש האדם

כתב ריה"ל בספר הכוזרי (מאמר שני סעיפים סד"סה בתרגומו של ר"י אבן תיבון):

... אבל חכמת המוסיק"א חשוב באומה, שהיא מחלקת הניגונים ומעמדת אותם על הגדולים שבעם והם בני לוי, מתעסקים בנגונים בבית הנכבד (בית המקדש) בעתים הנכבדים. ולא הוצרכו (הלויים) להתעסק בצרכי הפרנסה, במה (מפני) שהיו לוקחים מהמעשרות ולא היה להם עסק זולתי המוסיק"א... ומה תחשוב במוסיק"א, האם היו יודעים אותה על (שלימות) אופניה או לא? אמר (המלך) הכוזרי: שמה בלי ספק נגמרה (הושלמה אצלם חכמה זו) ושמה היתה מעוררת הנפשות, כאשר יאמר עליה שהיא מעתקת את הנפש ממדה אל הפכה.

כלומר, אומני חכמת הניגון יכולים להשפיע על שומעי הלחנים, להיות עצובים ודכאי רוח, או להיות עליזים ושמחים. כך עשו הנשים הנקראות ה'איליות' (כלים פט"ו מ"ז). וכן בספר יואל (א, ח): "אלי כבתולה חגורת שק, על בעל נעוריה". ולכן מפורש: "קראו למקוננות ותבואינה" (ירמיה ט, טז) – לא אמרו 'למקוננים', כי הנשים היו המומחיות לעורר בכי ותוגה, כמפורש גם במועד קטן (כח, ב). ההתרגשות והבכי שהפגינו מול כל, עוררו תגובה דומה אצל קהל שומעיהן ורואיהן. בודאי השתמשו גם

בכלי נגינה המתאימים לכך. וכן אפשר לעורר על ידי קולות נגינה מסויימים רוח קרב ומלחמה, "בצאת לפני החלוץ" (דברי הימים ב, כ, כא).

וכך העיר שם בפירוש "קול יהודה"¹:

כי יש ויש בניגוני המוסיק"א מינים שונים מיוחדים למידות שונות, להחליפם ולהמיר אותם לפי הרצון. וכבר הורגלו קדומי הרופאים לרפאות בה חוליים בהשבת הפעליות (כלומר התרגשות) הנפש אל יושר מזגם הראוי. וכבר אמרו 'אין הנבואה שורה אלא מתוך שמחה'.² ונגון דוד לפני שאול (שמואל א טז, כג) ומאמר אלישע 'עתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה' (מלכ"ב ג, טו) עדים נאמנים על כל אלה. ולפי דרכנו נאמר שבאולי נכללה כונה זו בדברי דוד האחרונים, אשר באו לחתימת ספר תהלותיו באומרו (תהלים קנ) 'הללוהו בתקע שופר הללוהו בנבל וכנור וכו', ותכלית דבריו 'כל הנשמה תהלל יה' להורות כי מכח הנגונים ההם תתעורר הנשמה להלל יה ישתבח ויתפאר.³

וכך העיר שם פירוש "אוצר נחמד"⁴:

מעתיקת את הנפש – המוזיק"א משנה דעת האדם ע"י נגונים מוכנים לזה, ממדה אל הפכה, כמו מעצבות אל השמחה, ומעצלות אל הזריזות וכדומה לזה.

וכך כתב תלמיד חבר לרמח"ל, הרב משה דוד וואלי ("ספר הליקוטים", ח"א דף שדמ):

הניגון מניח רוחו של אדם, ואם יהמה לבו בקרבו יקם סערה לדממה ויחשו גליהם. ונקרא 'ארמוניאה' (הרמוניה) בלע"ז, והיא רמז לאהבה אחוה וחברותא. וזהו שרמזו בזה פ' יתרו דף צג באומרם 'כבד את ה' מהונך, מחינך, בחדוה דניגונא למחדי ליבא'.

ברור לנו שמטרת הקרבת הקרבנות אינה עצם הגשת הבהמות לזביחה והקטרה על המזבח, אלא הבאת האנשים, שהקדישו את הקרבנות האלו למזבח, לכוון כוונות נעלות ונשגבות, וכן להביא לידי כך שהכהנים המשרתים יכוונו מחשבות קדושות. אם יש סיוע לכך ע"י נגוני הכלים, ודאי שחובה להשתמש באמצעים אלו. הרי לשם כך

1. הרב יהודה מוסקאטו, נפטר שנת ש"ן.

2. מדרש הגדול, בראשית מה, כז וכיוצא בזה בשבת ל, ב ובירושלמי סוכה פ"ה ה"א.

3. דבר זה מפורש בחלקו אצל שאול "ופגעת חבל נבאים ירדים מהבמה ולפניהם נבל ותף וחליל וכנור, והמה מתנבאים" (שמואל א י, ה).

4. הרב ישראל הלוי, פירושו נדפס לראשונה בווינה, תקנ"ו.

התאמנו הלויים משך חמש שנים ללמוד מקצוע מפואר זה (חולין כד, ב). אם רק ללמוד את הטכניקה של השימוש בכלים בהם מדובר, לכאורה תקופה זו ארוכה מדי, אלא הם למדו פרק בחכמת הנפש. וכך לשון רבנו בחיי (בהקדמתו לפרשת נשא):

יתחייב האדם להיותו שמח במצוות כשיעשה אותן או יראה אחרים עושין... כי השמחה במעשה המצוות מצוה בפני עצמה. וכשם שהמצוה עבודה לשי"ת, כך השמחה על המצוה נקראת עבודה, וכן כתוב: 'תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה' (דברים כח, מז). והוא שכתוב: 'עבדו את ה' בשמחה' (תהלים ק, ב), באר כי השמחה שלימות העבודה. ועל כן היה ענין השיר במקדש ובמשכן בשיר הפה והכלי, שהוא מביא נפש האדם לדרך השמחה. ומכאן אמר הכתוב 'לעבוד עבדת עבדה' (במדבר ד, מז) ודרשו רז"ל (ערכין יא, א) אי זו עבודה לעבודה? הוי אומר זה השיר. כי היו הלויים מוזהרים ומצווין לשורר ולעורר השמחה על מצות הקרבן, כדי להיות מעשה המצוה בשמחה.

ובמקום אחר כתב רבנו בחיי (במדבר כא, יט):

השירה כמו התפילה ממשיך הכוונה במחשבתו ממעלה למטה, כך היחיד או הרבים האומרים שירה ממשיכין הברכה ממעלה למטה.

הגדרת המונחים ע"פ רש"ר הירש (בביאורו לתהלים לג, ג) היא: 'שיר' הוא שורה של תיבות (או 'שיירה' של תיבות) לאו דווקא במנגינה, אלא בעלי אופי נשגב. 'זמר' הוא לחן מסוים, בעיקר כאשר בעלי שיר בפה מתאימים את עצמם לכלי הנגינה, אבל משתמשים בביטוי זה גם כשמזמרים ללא כלי נגינה. 'נגן' עניינו רק ההשתמשות בכלי נגינה, בין בליווי שיר בפה או בלעדיו, כי לפעמים אין מלים במה לבטא את הרגשות כדי להביא את משרתי הקודש במקדש למחשבות נשגבות, (ואח"כ הנהיגו לשיר פרקים מספר תהלים, שנתחבר ע"י דוד "נעים זמרות ישראל", שמו"ב כג, א), וזאת מצווה מהתורה, כפי שביארו חז"ל (ערכין יא, א):

אמר רב יהודה אמר שמואל: מנין לעיקר שירה מן התורה? שנאמר 'ושרת בשם ה' אלהיו' (דברים יח, ז). איזהו שירות שבשם? הוי אומר זה שירה... רב מתנה אמר מהכא 'תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב' (דברים כח, מז). איזו היא עבודה שבשמחה ובטוב לבב? הוי אומר זו שירה.

שם באותו דף בגמרא חקרו אם עיקר שירה הוא בפה, או עיקר שירה הוא בכלי. וסיכמו כי עיקר שירה הוא בפה, והכלים באו רק כסיוע. והסברא נותנת כך, כי העיקר הוא ההגות שבמחשבתם של המשוררים. זאת דווקא כאשר אומרים מילים מסוימות

בעלות תוכן מסויים. אבל סתם לחן ללא מילים איננו מוגדר, ולא יביא לידי מטרה מסוימת ומוגדרת.

סוגים שונים של כלי נגינה שהיו במקדש

כאשר דוד המלך הכין את פרקי ספר תהלים, הוא סווגם לכמה מיני מנגינות. בהקדמתו של ר' עמוס חכם לספר תהלים (מהדורת מוסד הרב קוק, "דעת מקרא", במבוא לחלק ב של תהלים, עמ' ו) כתב:

בראש חמשים וחמשה מזמורים בתהלים כתוב 'למנצח'... (כלומר הוראה והדרכה למי שמנצח ומנהל את להקת המשוררים וכלי הנגינה). במזמורים אחדים יש אחרי 'למנצח' ביטוי הרומז לנעימה או לדרך הניגון שבה יש לומר את המזמור הזה. רובם של הביטויים סתומים, ובאחדים מהם נתלו ('ע"י חז"ל) דרשות נאות. כאן אנו מפרטים את כל הביטויים האלה על פי סדר מזמורי תהלים. (א) למנצח בנגינות, פרקים ד, נד, נה, סז, עו (ב) למנצח אל הנחילות, פרק ה (ג) למנצח בנגינות על השמינית, פרק ו (ד) למנצח על הגתית, פרקים ח, פא, פד (ה) למנצח על מות לבן, פרק ט (ו) למנצח על השמינית, פרק יב (ז) למנצח על אילת השחר, פרק כב (ח) למנצח על שושנים, פרקים מה, סט (ט) למנצח... על עלמות, פרק מו (י) למנצח על מחלת, פרקים נג, פח (יא) למנצח על יונת אלם רחוקים, פרק נו (יב) למנצח אל תשחת, פרקים נז, נח, נט, עה (יג) למנצח על שושן עדות, פרק ס (יד) למנצח על נגינת, פרק סא (טו) למנצח אל שושנים עדות, פרק פ, וכן יש למנצח על מחלת לענות, פרק פח, וברור שהוא לשון ניגון.

הוא ממשיך לבאר (שם, בעמ' ז) כי אף תיבת 'סלה' היא סימן לנעימה מסוימת. והוא קובע שבימינו אין אנו יודעים את המשמעות המקורית של כל השמות והכינויים והלשונות. נעלמו מאיתנו דרכי הזמרה והנגינה של הלויים על דוכנם בבית המקדש.

וממשיך שם ר' עמוס חכם:

ואף שמות כלי הזמר הנזכרים בתהלים אינם ברורים לנו. ואף אם אנו רגילים לקרוא לכלי נגינה המצויים בידינו בשמות כלים הנזכרים בתהלים, כגון כינור, נבל ועוגב, ודאי הדבר שצורת הכלים שבידינו שונה מאד מצורת הכלים שניגנו בהם הלויים בבית המקדש.

לעומת זאת יש כמה הערות והסברים שנשתמרו בידינו ממה שכתב רבי סעדיה גאון (בביאורו לספר תהלים, מהדורת הר"י קאפח, עמ' לא-לב), ור' עמוס חכם לא הזכיר אותם. ושמה הוא לא ראה את דברי ר' סעדיה גאון:

שיש מן המזמורים שהוא בלחן אחד כולו, ולא ישתנה. והוא מה שציונו 'על נגינת'... ויש בלחנים רבים שונים, והוא מה שפתח בו 'בנגינות' (לשון רבים). ומהם הוא שנאמר בקול חרישי דק, אשר האיכות מצוינת בו 'על עלמות' (הערה: שמא כמו 'אילים')... וכל מזמור אשר ציונו 'לאסף' הרי הוא בלחן המצלתיים כמו שביאר בדברי הימים 'ואסף במצלתיים משמיע' (דברי הימים א טז, ה) וכך גם מה שהיה לאיתן ולהימן (שם, טו, יט). ומה שיש בפתיחתו 'על מחלת' הרי הוא ב'טבל' (כלי הקשה שמכים עליו בשתי ידיים עץ כפי הידוע במלת 'מחול'. וכאשר ציונו 'לבן' או 'עלמות' הוא בפריטה על הנבל, כמו שביאר בדברי הימים (דברי הימים א טו, כ). ומה שהאיכות בפתיחתו 'על השמינית' או שציונו 'לעובד אדום הגתי' הרי הוא בכינור, כמו שביאר בדברי הימים (דברי הימים א טו, כא).

נבאר כאן את דברי חז"ל (ערכין י"ג) בנידון, דרך פירוש הרמב"ם (הלכות כלי המקדש פ"ג ה"ג - ה"ה) :

ואין פוחתין משנים עשר לז' עומדים על הדוכן בכל יום לומר שירה על הקרבן, ומוסיפין עד לעולם (כלומר אין שיעור למעלה, אם רוצים להוסיף על מנינם). ואין אומרים שירה אלא בפה בלא כלי, שעיקר השירה שהיא עבודתה בפה. ואחרים היו עומדים שם מנגנים בכלי שיר, מהן לז' ומהן ישראלים מיוחסין המשיאין לכהונה, שאין עולה על הדוכן אלא מיוחס. ואין אלו המשוררים על פי הכלים עולין למניין השנים עשר. ובמה הם מנגנין? בנבלים וחלילים וכנורות וחצוצרות והצלצל. ואין פוחתין משני נבלים ולא מוסיפין על ששה. ואין פוחתין משני חלילים ולא מוסיפין על שנים עשר. ואין פוחתין משתי חצוצרות ולא מוסיפין על עשרים ומאה. ואין פוחתין מתשעה כנורות ומוסיפין עד לעולם (כלומר ללא גבול). והצלצל אחד בלבד. בימי המועדות כולם ובראשי חדשים היו הכהנים (ולא הלויים) תוקעים בחצוצרות בשעת הקרבן, והלויים אומרים שירה שנאמר 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות על עלתיכם ועל זבחי שלמיכם' (במדבר י, י). החצוצרה היתה נעשית מן עשת של כסף... והחלילין שהיו מנגנין בהן היה אבוב שלהן של קנה, מפני שקולו ערב. (הערה: היו שעשו החלילים מן עצם, כמבואר במשנה, כלים פי"א מ"ו. אבל העשוי מן קנה הוציא קול יותר מלודי).

ויש לשאול כאן כמה שאלות:

- א. מדוע אין פוחתים משני כלים?
- ב. מדוע ההגבלות עד ששה, עד שנים עשר, ועד מאה ועשרים?

ג. מדוע לא הוזכרו כאן התוף, המחול, המינים והעוגב? הרי דוד המלך הכין רשימה שהיא מלאה יותר, והיא "הללוהו בתקע שופר, הללוהו בנבל וכינור, הללוהו בתוף ומחול, הללוהו במינים ועוגב. הללוהו בצלצלי שמע, הללוהו בצלצלי תרועה" (תהלים קנ, ג-ה).

ד. מהו ההבדל בין 'צלצלי שמע' ל'צלצלי תרועה'?

ה. מדוע השתמשו במקדש פעם בהדגשה על החצוצרות, ופעם בהדגשה על השופרות (ראש השנה כו, ב)?

נדון בהן אחת לאחת:

נראה לומר שאי אפשר שיהיה רק מנגן אחד בלבד, כאילו זוהי שירה של היחיד, ויהיה גדול כמה שיהיה. כיון שזוהי עבודת הציבור, בפחות משניים אי אפשר, "מיעוט רבים, שניים" (לפי ספר "עקידת יצחק" עראמה, שער מט הערה ב).

רש"י (ערכין י, א ד"ה "ולא מוסיפין על ששה") מודה "לא אתפריש טעמא". אמנם במספר י"ב רש"י מבאר "כנגד י"ב ימים שהחליל מכה לפני המזבח" כמפורט במשנה שם. ועל שאר המספרים אין רש"י מפרש מאומה.

ושמא אפשר לציין כאן לדברי הגר"א (בביאורו לתיקוני זהר, תיקון תליסר, בנדפס דף 56, ד"ה "איהוגופא") "שש מעלות של הניגון, שעולה ויורד נגד ו' של השם, שש מעלות לכסא". ונ"ל לבאר דבריו כי עולמנו מבוסס על שש הספירות 'חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד' והם ששת ימי השבוע. עולם של 'מלכות' שייך ל'שבת מלכתא', והיא מקבלת השראה מן העולם הרוחני העילאי. ולכן מוגבל הנבל עד 'ששה'. אבל יש מושג של "אור ישר", כלומר השפעות היורדות אלינו מלמעלה. ויש מה שבני אדם משפיעים על עולמות מעלה ע"י שיפור מעשיהם, וזה נקרא "אור חוזר". ולכן במבט זה הם שנים עשר.

וכיון שאין לך דבר שאין בו 'עשר' בחינות (אריז"ל, ספר "אדם ישר", מהדו' ישיבת אהבת שלום, ירושלים, תשנ"ד, דף יב) מגיעות החצוצרות עד מאה ועשרים (י"ב כפול עשר). עד כאן ע"פ סוד.

ונ"ל להציע על פי פשוטו כי כיון שהנבל היה בעל קול עב (כדלהלן) לא רצו להרשות שימוש רב בו, פן לא ישמעו מפניו שאר הכלים. דבר זה נרמז במאמר הירושלמי (סוכה פ"ה ה"ו) "למה נקרא שמו נבל? שהוא מנבל כל מיני זמר", כלומר הוא גורם לכך שאינם נשמעים, וכאילו אינם קיימים. ולכן הגבילו לששה, כמו ששת ימי בראשית בו היא פעולת האדם. החליל שקולו דק, הרשו בו פי שנים מהנ"ל. החצוצרות שבאו להפנות תשומת לבם של כל הקהל הרב, אשר לפעמים מנה מאות אלפים, הרשו מספר פי עשרה מהנ"ל, והוא מאה ועשרים. כמובן לא תקעו בחצוצרות באותה עת שנגנו בחלילים, ולכן לא היה חשש שזה "ינבל" את זה.

למה לא הוזכר 'תוף' בעת שניגנו על הקרבן? זאת מפני שהשתמשו בתוף בעיקר לאות שמחה וששון, בסוף נצחון שהיה להם בקרב ובמלחמה. מצאנו זאת בכמה מקומות בתנ"ך: א. אחרי הטבעת המצריים בים סוף: "ותקח מרים הנביאה אחות אהרן את התף בידה ותצאן כל הנשים אחריה בתפים ובמחלות" (שמות טו, כ). ב. בגמר מלחמת יפתח: "ויבא יפתח המצפה אל ביתו והנה בתו יוצאת לקראתו בתפים ובמחלת" (שופטים יא, לד). ג. אחרי שדוד הרג את גלית: "בשוב דוד מהכות את הפלשתית ותצאנה הנשים מכל ערי ישראל לשיר והמחלות לקראת שאול המלך בתפים, בשמחה ובשלשים" (שמואל-א יח, ו-ז), 'שלישים' הם צורת משולש עשוי ברזל, וכאשר הקישו בו בסדריות מסוימת הוציאו ממנו קול מוסיקלי נעים. ד. אחרי מפלתו המופתית של אשור, שהיה צר על ירושלים: "בתפים ובכנורות ובמלחמות תנופה נלחם בם" (ישעיה ל, לב). אמנם גם בשאר מאורעות של שמחה השתמשו בתופים "שבת משוש תפים", (ישעיה כד, ח) אבל עיקרו היה להדגיש נפילת האויב, ולכן לא היה שייך כל כך להשתמש בו לעליזות הקרבנות.

ועוד, כיון שקולו גס וכבד, הוא היה עלול לבטל שאר הקולות, עד שלא יבחינו בהם כלל. מושג זה מוזכר בגמרא (ערכין, י סוף ע"ב) מפני מה לא היה 'הרדוליס' במקדש? וענו חז"ל "מפני שקולו עב⁵ ומערבב את הנעימה". מה הוא כלי זה? הערוך (ערך "טבלא", א) מסביר 'אורגנו' ORGAN. כנראה הוא 'עוגב של מים', והוכחה יש לפירושו כי HYDRO ביוונית היא מים, כמו כח 'הידרוליקה' להרמת משאות. שטף המים באופן מבוקר היה מפעיל תנופת אויר באותם צינורות ומשמיעים קולות ערבים. עיין "הערוך על הש"ס"⁶ הביא ציורים המבארים מה הוא הכלי הנקרא 'הרדוליס'. וגם התוספות ביארו שהוא מין עוגב, ודלא כדברי רש"י.

שמה מפני זה סמכו חז"ל לכאן עניין של 'מגריפה' (ערכין, י סוף ע"ב) וביארו לנו חז"ל: "עשרה נקבים היו בה, כל אחד ואחד מוציא עשרה מיני זמר, נמצאת כולה מוציאה מאה מיני זמר" ומפרש רש"י:

ובכל נקב היה קנה אחד, ובכל קנה וקנה היו בה י' נקבים. ובכל נקב של קנה הוציא מן זמר (כלומר קול טון מסויים), נמצאת כולה מוציאה מאה מיני זמר.

תיאורו זה מתאים מאוד לתואר העוגב שאנו מכירים בימינו. ואמנם דוד השתמש בכלי זה, אבל לא השתמשו אבותינו בו בעת הגשת הקרבנות, כי עוצמת קולו היתה מבטלת שמיעת שאר כלי הניגון. ולכן מיריחו היו שומעים קולו של מגריפה (תמיד ל, ב) וזה בניגוד לדברי תויו"ט (תמיד ה, ו) שסבור שהיו שני כלים נפרדים.

5. גירסת "הערוך" ערך "טבלא" א "עבה".

6. מהדורת מכון פרדס, בעריכת הרב מאיר מיזליש, כרך ג דף קפ.

בכלי הנקרא 'מחול' לא השתמשו, כי עיקר תפקידו הוא לשמש הבנות כשהן רוקדות, "במחול משחקים" (ירמיה לא, ג). 'מחול' הוא מין טבלא עגולה, עם לזבז מסביב, ובלזבז תלויות חתיכות דקות של מתכת או חרס דבוקות זו בזו ברפיון. וכאשר הבת הרוקדת מנענעת בזרועותיה ובידיה בטבלא זו, חתיכות הברזל או החרס מקישות זו בזו ומוציאות קולות. כמובן, כלי זה שימושו יפה רק בעת שהמשתמש בו הוא גם רוקד ("משחק", עיין שמו"ב ו, ה), ולא היתה בכך תועלת לעבודת הלויים בעת שעמדו על הדוכן, כי ודאי שהם לא רוקדו.

נשאר לנו לבאר מפני מה לא השתמשו אבותינו ב'מינים' (שהוזכר בתהלים קנ, ד). רש"ר הירש (בביאורו לתהלים קנ) סבור כי משתמשים בני קבוצה ב'תוף ומחול' כאשר הם מביעים בפומבי את שמחתם, אבל 'מנים ועוגב' הם כלים של היחיד כאשר מתבודד במקומו, ומביע בשלווה גדולה את מנוחת נפשו. אם כך, ברור מדוע לא השתמשו בו בציבור, בעת הגשת הקרבן.

מאמר ב"אנציקלופדיה מקראית" מציין שזהו הכלי הנזכר בתהלים (מה, ו) "מן היכלי שן מני שמחוק", והוא מזהה אותו עם הכלי הנקרא 'לאוט'.

נסכם פרק זה בדברי הגר"א (בביאורו לתיקוני זהר, תיקון כ"א, בנדפס דף 115 ד"ה "סלקא צלותא בניגונא"):

שהן ד' מיני ניגונין דמוסיקא כידוע, והן הכל בשם הוי"ה כמו שמבאר והולך, והן ג"כ עשרה מיני ניגונין (שהוזכרו בתיקו"ז דף 56), והן עשרה 'הללוהו' (שבתהלים פרק קנ).

ונ"ל כי ארבעת מיני הניגון עליהם מדובר הם: (א) כלי מיתרים (ב) כלי נשיפה (ג) כלי הקשה (ד) קול האדם בעצמו.

ההבדל בין 'צלצלי שמע' ל'צלצלי תרועה' מוסבר ע"י רש"ר הירש שהראשון מחריש אזניים (מלכים ב כא, יב), כלומר מפנה תשומת ליבם של קבוצות גדולות, למען יתנו דעתם למה שלפניהם. אבל 'צלצלי תרועה' הוא שקט יותר ובא לעורר רגשות בתוך הלב. כלומר, לעצור רצף המחשבה הקודמת, ולהפנות תשומת לב היחיד לרעיון מחודש.

ב"אנציקלופדיה מקראית" (ערך 'נגינה') הביאו דעת הסובר כי 'צלצלי שמע' היא החזקה אופקית של הצלצלים, והקול הוא חרישי. לעומתו 'צלצלי תרועה' היא כאשר מחזיקים במ החזקה אנכית, ואז יש קול חזק. עוד מוסבר שם כי 'צלצלים' הוא שם הרבוי. אבל 'מצלתים' מורה על זוגיות. לפי הממצאים הארכיאולוגיים, הכלי היה עשוי ברונזה וקוטרו כעשרה ס"מ, וצורתו כצלחת שטוחה הנקערת בגבנון מרכזי רחב.

עתה נדון בהבדל בין חצוצרות לשופרות. אמנם היתה תקופה שהחליפו את השימוש בשמות (שבת לו, א) אבל אנו דנים על המשמעות המקורית. החצוצרות

מוזכרות בתנ"ך כשלושים פעם. תחילת ענייננו היה "למקרא העדה ולמסע את המחנות" (במדבר י, ב), וגם שימש בעת הקרבת הקרבן "לזכרון לפני ה'" (במדבר י, י). מבאר רש"ר הירש (מלכ"ב כא, יב) כי כמו 'חצר' המקיף לאיזה מרכז ומשמש אותו ('חצר' מלשון 'חוץ') כך החצוצרה פנתה אל השומעים, שיפנו את גופם או רוחם אל משמיע אותו הקול. השימוש בחצוצרה בזמן הקרבת הקרבן בא להפנות את ה' אלינו, שישמע קולנו ויושיענו.

אמנם לקרוא לנשיאים השתמשו רק בחצוצרה אחת. אבל לקרוא לכל העדה השתמשו בשנים, והם שווים ושקולים זה לזה. כדי ללמד שכבוד הציבור איננו פחות מכבוד האיש הדגול שבהם. הכלי היה עשוי כסף, אע"פ שהפיה אפשר שהיתה מקנה סוף.

הרש"ר הירש כותב, שלעומת החצוצרה, השופר הוא קרן חלול, לקוח מבעל חי (הקרן מראה על חוזקה ועל תקיפות, כי ע"י הקרן הבהמה נוגחת כל צורך לה). נשפו בשופר בכח ובהתמדה, כדי להכניס בו עמוד אויר, ואותו הקול נכנס לאוזנו של השומע בכח ובהתמדה. אבל לעומת התקיעה שהיא קול ישר, התרועה הינה קול שבור, מלשון "תרעם בשבט ברזל", (תהלים ב, ט), והוא סוג של זעקה לעזרה, כמו "וירעו כל העם" (שמואל-א י, כד). לפי רש"י שם זהו ההבדל בין ראש השנה לתעניות, שבתעניות התכוונו "לשם כנופיא", כלומר לשם התאספות, כמו שהיה בתקופת משה במדבר.

זיהוי משוער של כלי הנגינה

הבאנו לעיל דברי רש"ר הירש, בסוף פירושו לספר תהלים, לבאר מה ההבדל בין התוצאות של הנגינה בכלים השונים. אבל עדיין לא זוהו הכלים במפורט. חלק מהדברים דלהלן לקטתי מתוך המאמר ב"אנציקלופדיה מקראית" (ערך 'נגינה').

כינור – ברור הדבר שאין זה דומה לאותו כלי הנקרא בשם זה בזמננו, שהומצא רק לפני כמה מאות שנים, אלא הוא ממשפחת ה'לירות'. כלומר הוא עשוי מעץ קשתי המוחזק בידי המנגן בניצב לגופו, ואורכו כשליש קומתו של המנגן. יש זרוע עליונה וזרוע התחתונה (כל זרוע אי-סימטרית לשניה) היוצאות קצת באלכסון והן מחוברות בצד הנגדי ע"י מוט. בין זרוע עליונה לזרוע תחתונה מתחו מיתרים, במידות שונות. ע"פ המשנה בקינים (פ"ג מ"ו) היו אלו עשויים מבני מעיהם (רצועות דקות) של כבשים, והמנגן פרט עליהם באצבעותיו. דוד הצטיין בשימוש בכלי זה (שמואל-א טז, טז ושם יט, ט).

אמרו חז"ל: "כינור של מקדש של שבעת נימין היה... של ימות המשיח שמונה... של עולם הבא עשר" (ערכין יג, ב). רש"ר הירש בפירושו (תהלים ו, א) מלמד שהסמליות של המספר 'שבע' הוא קשר של הקב"ה עם עולמנו החומרי, הברית עם יציריו. הוא הסביר

זאת בקשר לשורש 'שבת' וכן 'שבועה', אבל מספר 'שמונה' בא ללמד על השגה מחדש של אותו קשר עם ה', אם ח"ו אבד או נחלש ועומעם. לכן מספר 'שמונה' שייך לכל דבר שהוא 'ישרלי' במיוחד. מציאותו של עם זה מלמדת לאנושות כולה שלבסוף ישתחרר העולם מן השחיתות, מן הרעות החברתיות, מן ההידרדרות. ולכן המצווה הראשונה שעם ישראל קיבל היתה 'קידוש החודש', כלומר מושג ההתחדשות. ולכן המצווה הראשונה של כל יהודי היא ברית מילה ביום השמיני, השתחררות מכבלי הגופניות.

לכן את אותם שירים המביעים קשר בין הקב"ה ועולמנו, מנגנים בכינור של 'שבעה' נימים. אבל בימות המשיח כשנשיג מחדש את מה שאבד מאיתנו, כאשר נחדש את הברית עם הקב"ה, הוא בשמונה נימים. והשלימות המוחלטת כאשר כל העולם כולו יכירו מלכות שדי, ותשרור הרמוניה מושלמת, יהיה הכינור בעל עשרה נימים.

רש"ר הירש (בראשית ד, כא) מציין שהשימוש בכינור ועוגב היה כדי לעורר רגשות, להביא לידי עידון הנפש, שהם המבוא להקניית ערכי החינוך.

נבל – הכלי שנקרא 'נבל' היה עשוי דמות 'הארפ', כאשר המיתרים נמשכים מלמעלה למטה, ובתחתיתו היה כלי תהודה (בדרך כלל נאד של עור) המגביר את הקול של המיתר הנפרט. מיתרי הנבל היו עבים יותר, כמפורש במשנה (קנינים פ"ג מ"ו): "מעיו לנבלים, בני מעיו לכנורות", לכן השתמשו בכלי מפרט ולא פרטו בו באצבעות עצמן של המנגן. ולכן הביטוי "ודוד מנגן בידו" (שמואל-א יח, י וכן יט, ט) מוסב דוקא על השימוש בכינור ולא מדובר בנבל. המינעד (טווח הצלילים) של הנבל היה נמוך מזה של הכינור (שם לפעמים הגיע עד אוקטבה וחצי, כפי שהוכיחו המומחים מכינורות משוחזרים שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות).

לדעת רש"ר הירש (תהלים עא, כב), השם 'נבל' בא לציין גמר חיי החומר עלי אדמות (לשון 'נובלות') ולכן יש בטון המלודי של כלי זה נימה מסוימת של עצב. היו רגילים להשתמש בו במקרי אבלות ('נבלי השרה', כלים פט"ו מ"ו). וזה נרמז בביטוי "המית נבליך" (ישעיה יד, יא) לשון המייה של צער.

אחרי שהשלמתי בעז"ה מאמרי זה, הגיע לידי ספר "השיר שבמקדש" והוא פרקים נבחרים מתוך ספר "שלטי הגיבורים" לר' אברהם משער אריה (בלועזית: פורט-ליאון). הספר ערוך ע"י הרב שאול שפר (מחבר הספרים: "חוקי הקרבנות", ו"הר הבית"), בהוצ' יפה נוף, ירושלים, תשכ"ה. שם (עמ' 24-72) ר' אברהם דן בפרוטרוט בזיהוי כלי הנגינה, ובתיאור אופן הפעלתם, וגם מביא ציורים לכל כלי וכלי. ראה דבריו על המגרפה (עמ' 44 ומבאר באריכות דברי רש"י, כיצד באופן מוסיקאלי עשרה אנשים הפעילו הקנים השונים בבת אחת) ועל 'מינים' (עמ' 54) ועל הכלי 'הרדוליס' אומר שקולו דומה לקול מים רבים הנשמעים במפל מים בנעמות.

מטרת כל כלי

כבר בארנו למעלה שהנבל הוא בעל נימה של עצבות. שמא אפשר לומר שהכינור הוא של שמחה, כדברי לבן "ואשלחך בשמחה ובשרים, בתף ובכנור" (בראשית לא, כז). התוף לפי הדפיקות הסדריות (סטאקאטו) מורה על קרב ומלחמה. החליל הוא עדין ויחידאי ("מחליק יפה", לשון חז"ל, ערכין דף י, א). הצלצל ('מצלתים') מיועד להפנות תשומת לב של המקהלה (או של ציבור השומעים) או להתחיל בנעימה או לעצור. החצוצרות באו לזעוק לה' לבוא לעזרה. קול השופר בא לעורר רוח של חוזק, כמו קרן הבהמה המשמשת לנגיחה. והזכרנו את המגריפה, הבאה לקרוא לכל הלויים לבוא מהר ולהיכנס לעזרה (תמיד לג, א).

באיזה לחן ניגנו

ודאי שבמשך אלפי השנים שעברו מאז חורבן בית המקדש אבדה מאתנו ידיעת תוי הנגינה בהם ניגנו הלויים, ואין אנו יודעים אפילו לשער באומדן כיצד היתה מנגינתם. מה ניגון פסוקי תהלים בימינו, הוא בדרך כלל חיקוי דל של האומות ביניהן היהודים נמצאים. חסידי 'גור' מנגנים לפי 'מרש' פולני, בארה"ב מנגנים לפי המקובל בין גויי ארה"ב, מנגינת 'וולץ' או הדומה לה, ויהודי המזרח הקרוב מנגנים בדומה לשכניהם הישמעאלים. הרחיק לכת בזה הגאון ר' עובדיה יוסף (שו"ת יחווה דעת ח"ב סי' ה) המתיר לנגן קדיש וקדושה במנגינות של שירי עגבים של גויים, והביא שנהגו כך כמה רבנים חשובים. ויש לתמוה על דבריו, כי חלק מהציבור אף יודע את המלים של אותם שירי עגבים, ויזכרו בהם בעת שהחזן מנגן המנגינה. חוץ מזה, דבר ניגון שהורתו בטומאה כיצד יוגש לפני ארון ה'? וגרוע מזה, יש "חזנים" בימינו המנגנים בבית הכנסת גם במנגינה של הקתולים בכנסיותיהם!

ודאי שהמנגינה שאבות אבותינו חיברו היתה לפי התוכן המהותי של המלים אותן שרו; הבינו היטב את הענין המדובר, ורק אח"כ הרכיבו נעמות. אבל חוץ מההסבר הטבעי שכעבור זמן כה רב נשכחו המנגינות, יש גם 'קום ועשה' שקדמונינו אסרו (!) את השמעת המנגינות ההן. כתוב בתהלים (קלז, א-ד):

על נהרות בבל שם ישבנו, גם בכינו בזכרנו את ציון. על ערבים בתוכה תלינו כנרותינו. כי שם שאלונו שובינו דברי שיר, ותוללינו (בקשו מאיתנו) שמחה: 'שירו לנו משיר ציון!' (וענינו להם) 'איך נשיר את שיר ה' על אדמת ניכר?'

ובמדרש תהלים (פרק קלז סי' ה) העידו על דבר נורא:

עמדו כולם (הלויים שבבבל) ושלטו בעצמם, ונטלו אליוני ידיהם לתוך פיהם ומרצצים אותם (כלומר נשכו בשיניהם את בוהן ידם שוב ושוב, עד שהיה אי אפשר להשתמש בבוהן כדי לפרוט בכינור). 'שירו לנו משיר ציון, לא נשיר' לא נאמר אלא 'איך נשיר'? מראים באצבעותיהם (לפני הגויים) ואומרים 'היינו כפותים (קשורים בחבלים דקים מהודקים) ונתקטעו אצבעותינו!

כלומר, לא הודו לשוביהם שעשו בעצמם מומים, אלא תלו הדבר במקרה, וכך ניצולו מן הביזיון לשיר מנגינות ה' לפני בני עוולה.

רבנו סעדיה גאון מרחיק לכת בזה. בהקדמתו לפירושו לתהלים (מהד' הגר' י"י קאפח, דף לג):

והתנאי החמישי... שכל הספר (תהלים) אסור לאומרו בשיר זולתי במקדש, אלא אם כן קוראהו קריאה רגילה. כי הניצוח שבו (אופן מנגינה) מוגבל במקדש כאומרו 'לנצח על מלאכת בית ה'!' (עזרא ג, ח) וכן הנגינות מוגבלות במקדש כאומרו 'ונגנותי נגן כל ימי חיינו על בית ה' (ישעיה לח, כ). וכן כל עצם השיר מיוחד בארץ הקודש, כמו שידעת שאנשי בבל בקשו מן האבות שיאמרו שיר כתיקונו בגלות, וסירבו כמו שפירשו ואמרו 'כי שם שאלונו שובינו דברי שיר ותוללינו שמחה, שירו לנו משיר ציון'. ואמרו 'איך נשיר את שיר ה' על אדמת ניכר?' (תהלים קלז, גז). אבל דרך קריאה תמה (בלבד, היא המותרת), ולהאמין בו שהוא ספר כשרות בני אדם.

ודבריו דומים לפירוש רש"י לסנהדרין (קא, א ד"ה "כמין זמר") שם אסרו חז"ל לנגן פסוקי שיר השירים. מפרש רש"י:

שקורא בנגינה אחרת שאינו נקוד בה, ועושה אותה כמין שיר. אע"פ שמשיר השירים הוא ועיקרו שיר, אסור לעשותו כמין שיר, אלא בקריאתו (לפי טעמי המקרא).

מן הסיפא של דבריו ברור שהוא הדין לכל כתבי הקודש, אלא תפשו 'שיר השירים' כיון שהיה בו מקום לטעות.

גם רב סעדיה גאון מלמד שיש מפרקי תהלים שאין להם מנגינה בכלל:

מה שהיה בנבל, אינו נאמר בכינור. ומה שהיה במחול אינו מותר לומר במצלתים. ובחרש (כלומר שהחריש המקרא מלהודיע על כלי נגינה) אינו מותר שייאמר על שום דבר (כלי) כלל, אלא יהיה דרך קריאה ואמירה (בהקדמתו לפירוש תהלים, דף לב).

ההסבר לכך נמצא בדברי חידושי אגדות למהר"ל (ח"ג דף רלב, לסנהדרין קא, א):
 כי התורה עיקר שלה המחשבה והשכל, והזמר הוא בפה. וכאילו לא
 היתה התורה רק דברים שנאמרו בפה בלבד? ואין בהם חכמה
 עמוקה? וכאשר האדם מחשב מחשבה עמוקה (הוא) סותם פיו ואינו
 מדבר!

כלומר הנמשך לפי קצב מסויים של לחן מסויים, אין לו זמן לחשוב ולהתבונן על
 תוכן המלים הנובעות משפתיו, ואע"פ שללויים במקדש היו מיני מנגינות, וכן דוד
 המלך ניגן בעת שחיבר פרקי תהלים, צריך לומר שהמחשבה קדמה ללחן. כלומר,
 חשבו מחשבות מסויימות, ורק אח"כ התאימו המנגינה למחשבה. ועוד, לפי רמת
 המנגינה המקודשת שבחרו (לפי עומק הלימוד בחכמת הנגינה שלמדו חמש שנים, חולין כד,
 ב) המנגינה ההיא הועילה להם! לכן אין לזלזל ו"להדביק" לפרקי תהלים שלנו
 "מנגינות" מכל הבא ליד.

מתי ניגנו הלויים

כותב רמב"ם (הל' כלי המקדש, פ"ג ה"ג):

ומתי אומרין השירה? על כל עולות הציבור החובה ועל שלמי עצרת,
 בעת ניסוך היין. אבל עולות נדבה שמקריבין הציבור לקיץ המזבח,
 וכן הנסכים הבאים בפני עצמן, אין אומרין עליהם שירה.

זאת מנין? כי אמרו בגמרא (ערכין יא, א):

מנין שאין אומרים שירה אלא על היין? שנאמר 'ותאמר להם הגפן
 החדלתי את תירושי המשמח אלהים ואנשים?' (שופטים ט, יג). אם
 אנשים משמח, אלהים במה משמח? מכאן שאין אומרים שירה אלא
 על היין.

ומפרש רש"י ד"ה "שירה": "צריך עבודת קרבן שאינו נאמר אלא על היין של נסכי
 הקרבן, כדכתיב (במדבר י, י) 'ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם'". ומפרש התוספות
 (שם, ד"ה "השיר") "שיר מעכב את הקרבן היינו ניסוך, שאם אין שירה אין ניסוך".

ננסה לבאר מה הקשר בין יין לשירה ונבאר כיצד זה "משמח אלהים". נראה לבאר
 ע"פ דברי מהר"ל בחידושי אגדות (ח"ג דף קמז, לסנהדרין לח, א):

נכנס יין יצא סוד, פי' היין הוא בא ממקום הסוד, והרי היין יוצא
 מפנימיות. ומזה תראה כי היין הוא ממקום נסתר ונעלם. ולפיכך יין
 בגימטריא 'סוד' וכשנכנס היין מתדבק ויתקרב אל הסוד.

וב"גבורות ה' " (פרק ס דף רסט) כתב יותר באריכות:

אין הפירוש בלבד הגימטריא, שבשביל כך נכנס יין יצא סוד. אבל הוא דבר אמתני בפני עצמו. כי היין הוא משקה נסתר יוצא מהסתר הענב ומפנימיות הענב. ולפיכך היין שהוא גדל בנסתר ובפנימיות הענב, בגימטריא סוד, לפי שהוא נסתר.

במלים אחרות, משקה זה של יין הוא בא מעולם הנעלם (מסתתר תוך הענב, ששם נראה רק מיץ בעלמא), וכוחו רב להשפיע על נפש האדם, לשנות מצב רוחו אל השמחה, "ויין ישמח לבב אנוש" (תהלים קד, טו). ולכן הוא גם מעורר את האדם למחשבות יותר נשגבות ופנימיות, לכן בחרו בו חז"ל לכוס קידוש והבדלה, שבע ברכות ומילה וכיו"ב. וכיון שהאדם מתעלה (אם שותהו בכוונה שכזאת) הריהו גם "משמח אלהים". ולכן כאשר השקו יין נסכים דרך השיתין (והיין הוא משקה בעל סגולות מיוחדות לטובה), והיו הלויים מתעוררים לשיר (אשר גם מפני השיר באים לדעתו של המשורר רגשות שהם עילאיים) ודאי יש לאלהים שמחה. ברור כי יש עוד שבעים פנים לתורה, אלא נ"ל שזו אחת מהם.

הערות מעולם הקבלה

מפורסם בישראל הספר "פאת השולחן" (על מצוות התלויות בארץ) של תלמיד הגר"א, הגאון ר' ישראל שקלאוור. שם בהקדמה הוא מפרט גדולת רבו הגר"א, ומצטט דברי הגר"א כך (טור שמאל בדף ה):

כל החכמות נצרכים לתורתנו הקדושה וכוללים בה. וידע אותם כולם לתכליתם והזכירם, חכמת אלגברה ומשולשים (טריגונומטריה) והנדסה וחכמת המוסיקא, ושיבחה הרבה. הוא היה אומר אז כי רוב טעמי תורה וסודות שירי הלויים וסודות תיקוני זוהר אי אפשר לידע בלעדה, ועל ידה יכולים בני אדם למות בכלות נפשם מנעמותיה, ויכולים להחיות מתים בסודותיה הגנוזים בתורה. הוא אמר כמה ניגונים וכמה מדות הביא משה רבנו מהר סיני והשאר מורכבים...

גם האריז"ל, בהתייחסו לשש המעלות שיש בקול המוסיקה בין הקצוות (בסקאלה של "דו רה מי פה סו לה סי דו"), כתב בעניין "שיר של יום" (בסוף תפילת שחרית, במהדורת סידור ר' שבת, דף יב):

וסוד השיר, כי סוד עליות וירידות קולות השיר במדה וקצבה, הם אורות עליונים היורדים ומתפשטים, ואורות הדין עולין כנגדן ומעכבין התפשטותן יותר ממדה ושיעור קצוב, ונגדן אורות עליונים אינם מניחים לעלות אורות הדין יותר מהראוי. ואלו הן פרקי השיר

שהלויים, שהם מסוד הגבורות, היו יודעין שיעורן ואיכותן וכמותן, וככה היו משערים קולם בשיר שהיו אומרים בבית המקדש (ולדבריו, זה מה שלמדו הלויים משך חמש שנים, חולין דף כד, ב).

גם המקובל הגדול, רבי משה דוד וואלי (תלמיד חבר לרמח"ל) האריך בזה בספרו "ספר הליקוטים" (ירושלים, תשנ"ז, ח"א עמ' שמ-שמד, עיין שם בפרוטרוט).

נתפלל שהקב"ה ישיב שכינתו לציון, ונראה שוב כהנים בעבודתם, לויים בשירם וזמרם, וישראלים במעמדם. יראו עינינו וישמח ליבנו.